

HURRİLERİN MENŞEİ VE HURRİ-SUBAR SORUNU
THE ORIGIN OF THE HURRIANS AND THE HURRIAN-SUBARIAN
PROBLEM

Mehtap DİNÇER

Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler
Eğitimi Bölümü

*Assist. Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy University, Faculty of Education, Turkish and Social
Sciences Education Department*

mehtap-dinc@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6334-9184

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi – International Journal of Ancient History
2/1, Mart – March 2020 Samsun
E-ISSN: 2667-7059 (Online)
www.oannesjournal.com
www.dergipark.org.tr/tr/pub/oannes

Makale Türü-Article Type : **Araştırma Makalesi-Research Article**
Geliş Tarihi-Received Date : **21.06.2019**
Kabul Tarihi-Accepted Date : **13.12.2019**
Sayfa-Pages : **1 – 23**

This article was checked by Viper or

Atf – Citation: DİNÇER, Mehtap, “Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu”,
OANNES – Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2/1,
Mart / March 2020, ss. 1 – 23.

OANNES

Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi

International Journal of Ancient History

2/1, Mart – March 2020

1 – 23

Makale Türü: Araştırma Makalesi

HURRİLERİN MENŞEİ VE HURRİ-SUBAR SORUNU THE ORIGIN OF THE HURRIANS AND THE HURRIAN-SUBARIAN PROBLEM

Mehtap DİNÇER

Öz

Hurriler, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Türkiye'nin kuzeydoğusundan başlayıp batı İran yaylaları, Türkiye'nin doğusu ve Ürdün Vadisi'ne kadar yayılan ve Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik çağlara ait buluntular veren, Eskiçağ'ın en gelişmiş kültürlerinden birisi olan Karaz Kültürü'nün yaratıcıları olarak kabul görmektedirler. Bunun yanında MÖ 3. binyıl eski Mezopotamya üzerine araştırmalar yapan bilim insanlarının önemli bir kısmı için Hurri-Subartu toplumları arasında bir ayırım söz konusu bile değildir. Yani Subar ya da Subartu olarak bilinen topluluk da Eski Yakındoğu kültürleri arasında çok önemli roller üstlenmiş, özellikle MÖ 2. binyılın siyasi tarihinde söz sahibi olan birçok siyasi organizasyon oluşturmuş Hurrilerden başkası değildir. Hurri toplumlarının ve siyasi oluşumlarının, dönemin siyasi tarihinde derin izler bıraktıkları bugün bilinen bir gerçektir. Bunun dışında Hurrilerin dönemin kültürüne olan etkilerinin de yadsınamaz düzeyde olduğu eldeki edebi ve dinsel metinlerde kendisini göstermektedir. Ayrıca Mezopotamya ve Anadolu kültürleri arasında köprü işlevi gören Hurriler, her iki kültürü kendi bünyesinde birleştirerek bu kültürlerin daha uzun süreler hayatta kalmalarında etkili olmuşlardır.

Abstract

Hurrians are accepted as spreading the areas of starting from Georgia, Armenia, Azerbaijan and north east of Turkey till highlands of Iran, east of Turkey and Jordan Valley and giving ancient findings belonged to Paleolithic, Mezolithic/Epipaleolithic and Neolithic eras, and also known as the creators of one of the most developed cultures of prehistoric period: the Karaz Culture. Besides, there is no distinction between Hurri-Subar societies for a significant number of scientists who have been researching Mesopotamia in the third millennium BC. Hurrians have played very important parts among Old Near East Cultures, and it is a society of forming many political organization having a say especially at the political history of 2000 BC. Besides, according to the scientists that do research on Ancient Mesopotamia in 3rd millennium BC. That is the society known as Subar or Subartu is no other society than Hurrians that founded various political organizations which had important roles among old Near East cultures and especially dominated political history throughout 2nd millennium BC. Today it is a fact that the Hurrian societies and its political formations engraved that period's political history. In addition to that, the undeniable effect of the Hurrians to the culture of the that period shows itself at the literary and religious texts in

hand. Also, Hurrians who were acting like a bridge between Mesopotamia and Anatolia cultures, embodies both culture in itself and ensured their survival for longer period of times.

Anahtar Kelimeler: Hurri, Mitanni, Subar.

Keywords: Hurrian, Mittannian, Subarian.

Giriş

MÖ 2. binyılın başlarında Zagros Dağları ile Doğu Akdeniz kıyıları arasındaki bölgelerde küçük prenslikler şeklinde organize olan Hurriler, günümüzdeki Doğu Anadolu ve Çukurova gibi birçok bölgede nüfusun önemli bölümünü oluşturarak, küçük şehir devletleri halinde siyasi birlikler oluşturmuşlardır.

Hurri toplumlarının ve siyasi oluşumlarının, dönemin siyasi tarihinde derin izler bıraktıkları bugün bilinen bir gerçektir. Bunun dışında Hurrilerin dönemin kültürüne olan etkileri de eldeki edebi ve dinsel metinlerde dikkat çekmektedir. Çalışmamızda da görüleceği gibi Mezopotamya ve Anadolu'da yoğun şekilde varlık gösteren Hurri toplumunun MÖ 3. binyılın son çeyreği ve 2. binyıl siyasi, sosyal ve kültürel tarihlerini, kısıtlı da olsa, yazılı kaynaklardan takip etmek mümkünken MÖ 4. binyıla doğru geriye gidildiğinde Hurri tarihini yeniden kurgulayabilecek veriler neredeyse yok denecek kadar azdır. Bu durum özellikle Hurrilerin menşei hakkında soru işaretlerini ve problemleri beraberinde getirmektedir. Hurrilerin tarihi açısından en tartışmalı konulardan bir diğeri de Hurri-Subar problemi olarak gözükmektedir.

Çalışmamızda, Hurri tarihi ve kültürü ile ilgili yapılmış araştırmaları ve bunlar sonucu ortaya çıkan eserleri Hurrilerin menşei ve Hurri – Subar problemleri perspektifinden yeniden tarayarak, bu problemlerin çözümüne ışık tutacağını düşündüğümüz görüşleri ve tezleri tespit edip bunları tek başlık altında toplayarak, sağlıklı bir değerlendirme ortaya koyabilmeyi amaçladık. Geçmiş toplumların kimliklerinin belirlenmesi noktasında eldeki nadir verilerden biri dil olduğu için çalışmamızı Hurri Dili'nin deşifresi noktasından başlattık. Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde Hurrilerin menşei ile ilgili üzerinde en çok uzlaşa sağlanan Karaz Kültürü hakkında da kısaca bilgi vermeye çalıştık.

Hurrilerin Menşei

Koloni Devri'nde Anadolu'nun, bağımsız krallıklar ve bu krallıklara bağlı vasal krallar idaresindeki irili ufaklı şehir devletlerinden oluşan siyasi yapısı içerisinde, Kaniş'in doğusunda bulunduğunu bildiğimiz, Hahhum¹, Hurama²,

¹ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde bir Asur ticaret kolonisinin bulunduğunu, o döneme ait belgelerden, bildiğimiz Hahhum Asur –Kaniş arasındaki en önemli kervan duraklarından biridir. Lokasyonu henüz belirlenmemiştir. Hahhum'un lokalizasyonu konusunda uzun yıllardan beri süre gelen farklı görüşler bulunmaktadır. Nashefe göre Yukarı Fırat'ın

Timelkia³, Luhuzatia⁴, Mama⁵, Zalpa⁶, Tegaramma⁷ gibi şehirlerde Hurrilerin çoğunlukta oldukları anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Şapinuwa⁸ şehrinde

batisında; Liverani'ye göre Lidar Höyük; Forlanini'ye göre Samsat; M.C. Astour'a göre Yukarı Huh/Hôh (Elazığ) Bu görüşler arasında Hahhum-Eski Samsat eşitliği son yıllarda ağırlık kazanmış görünmektedir. Hahhum ile Asur krallıkları arasında yapılmış bir antlaşma metninde bir takım malların Hahhum'a teknelerle taşındığına dair verileri dayanak alan Barjamovic'e göre Timelkiya, Hurama, Badna ve Zalpa'ya yakın bir yerdir. Büyük ölçüde Landsberger'in Hahhu (m) 'nun Doğu Anadolu'da bir kampanya sırasında imparator Basileos'un fethettiği bir yer olan Bizans Cacon'la tanımlanması ve III. Hahha'da, çeşitli bilim adamları, Sivas ilinin doğu kesiminde Kangal veya Divriği yakınında Hahha/Hahhum'un yerleştirilmesini önermişlerdir. Eski Asur metinlerinde bulunan Hahhum ifadeleri nedeniyle, bu yavaş yavaş Elbistan'da bir konuma taşınmıştır. Orlin, Gudea'nın Hahhum dağlarından gelen altınlara atıfta bulunarak, bilinen tek altın kaynaklarının olduğuna işaret ederek, Elazığ çevresindeki genel alanda Hahhum'un aranması gerektiğini savundu. Diğer olası açıklamalara aldırış etmeden bunu, Fırat Nehri'nin doğusundaki şehri yerleştirmek için temel argümanı olarak kullandı. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:103.

² Koloni Çağı'nda Anadolu'da kurulmuş olan krallıklardan birinin merkezi olan Hurama şehrinin Kaniş ile Fırat arasında bulunduğu söylenmektedir. Hurama şehri Hurmankale ve Hurmançay ile alakalı görülmekte ve çevredeki Yeşilhöyüğe yerleştirilmektedir. Geniş bilgi için bkz: A. F. Karaduman, 1956'da Bulunan Çeşitli Kültepe vesikalarından Anadolu'nun Tarihi, İçtimai ve İktisadi Meseleleri Hakkında Çıkan Neticeler, (Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara 1994, No 56. Ayrıca Barjamovic Hurama'yı muhtemelen Elbistan Ovası muhtemelen Karahöyük'e yerleştirmektedir. . Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011: 411.

³ Asur'dan Kaniş'e gelen işlek yol üzerinde bulunan ve Elbistan civarında aranan Timelkia Asur ticaret kolonisinin bulunduğu şehirlerden biridir. Timelkiya, Fırat ve Elbistan Ovası arasında kolay geçiş sağlayan bir yere yerleştirilmektedir. Ayrıca, Kaneş'in kuzeyini ve doğusunu Orta Anadolu'ya götüren bir yolun yakınında olacaktı. Gölbaşı veya Doğanşehir çevresindeki bir pozisyon her iki ihtiyaca da uyar. Samsat yolundaki ana engel, 19. yüzyıl gezginleri tarafından vahşi ve tehlikeli bir yer olarak tanımlanan Göksu Nehri'nin geçilmesidir. Sonuç olarak Gölbaşı Timelkia için daha uygun görülmektedir. Geniş bilgi için bkz: Günbattu, 2012: 60; Barjamovic, 2011: 219.

⁴ Asur'dan Kaniş'e gelen işlek yol üzerinde bulunan ve Elbistan civarında aranan Luhuzatia Asur ticaret kolonisinin bulunduğu şehirlerden biridir. Elbistan ovasının kuzeyinde bir yerde aranmaktadır. Elbistan ovasının kuzeyinde. Timelkiya, Hurama ve şalahşuwa'nın Fırat ve Kaneş'i birbirine bağlayan ana yola oturdukları ve bu üç kentten bir arada buldukları bilinmektedir. Kümedeki Hattum, şamuha ve Tegarama ana yol karşısında Luhuzattiya'nın genel yönünü işaret etmektedir. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:134.

⁵ Mama, lokasyonu henüz yapılamayan, bir Asur kolonisinin bulunduğu, Kaniş'in doğusunda, dağlık bir yerde bulunduğu bilinen bir şehir devletidir. Kemal Balkan'a göre Afşin ve havalisinde bulunacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte Maraş ile Göksun arasında dağlık bir bölgede olabileceği de genelde kabul edilen bir görüştür. Ayrıca, CCT2,11a, 15'de geçen isad-isa Ma-a-ma "Mama Dağında" ifadesi bu şehrin dağlık bir bölgede aranması fikrini desteklemektedir. Bundan dolayı Elbistan ve Göksun civarında olmasından ziyade, Maraş'ı Çukurova bölgesine bağlayan ve coğrafi olarak çok girift ve dar geçitleri ile Andırın bölgesinde aranmasını veya en azından Maraş'ı Toros Dağları'na bağlayan bu uzantıda aranması gerektiği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Geniş bilgi için bkz: Balkan, 1957: 6-9. - Gökçek, 2017:311.

⁶ Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde bir Asur ticaret kolonisinin bulunduğunu o döneme ait belgelerden bildiğimiz Zalpa'nın Asur-Anadolu arasındaki çok işlek bir kervan yolu üzerinde bulunduğu tahmin edilmekle birlikte henüz lokasyonu tam olarak belirlenememiştir. Ancak yerinin Samsat'dan yukarıya doğru bir yerde olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Zalpa Hahhum ve Timelkiya arasındaki ve Zalpa ve Hahhum arasındaki yakın bağlantılar hepsinin aynı küme içinde anılmasını sağlar. Buna karşılık bir dizi metin Zalpa ve Timelkiya'yı da birbirine bağlar. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:112-411.

⁷ Tegaramma, Kaniş'e Elazığ-Malatya üzerinden geldiği anlaşılan bir kervanın Asur-Apum-Haqa-Tegaramma yolunda yaptığı harcamaların yazıldığı bir listeye göre Tegaramma bu şehrin bu havalide aranması gerektiğini göstermektedir. Geniş bilgi için bkz: Günbattu, 2012:116. Barjamovic de bu şehrin Malatya ovasında aranması gerektiğini belirtmiştir. Geniş bilgi için bkz: Barjamovic, 2011:126-411.

son dönemde yapılan araştırmalar, Hurrilerin yalnızca Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da değil orta Anadolu'da da varlık gösterdikleri doğrultusunda veriler sunmuştur.

MÖ 16. yüzyılın sonlarına doğru, Kuzey Mezopotamya'ya, Zagroslar ile Amanoslar arasındaki bölgeye gelen Mitanniler, Hurri toplumunu örgütleyerek Mitanni Devleti'ni kurmuşlardır.⁹ Bu devlet Asur, Babil ve Nuzi belgelerinde Hanigalbat; Mısır'da ise Naharina veya Nahrina olarak anılmıştır. Hititler ise bu ülkeyi "*Hurrilerin Ülkesi*" adı ile anmışlardır.¹⁰

Mitanni Devleti'nin başkenti, Habur Nehri kaynağı civarında olduğu anlaşılan, ancak yeri henüz bulunamayan Waššukani adlı kenttir. Devletin idare merkezinin dolayısıyla da devlet arşivinin bulunamamış olması Mitanniler hakkındaki bilgilerin çoğunluğunun dolaylı yollardan edinilmesi mecburiyetini doğurmuştur. Mitannilerle ilgili yazılı belgelerin çoğunluğu temas ettikleri diğer toplumların arşivlerindeki yazılı belgelerden gelmektedir. Bu nedenle iktidara gelen krallarının sıralaması, tarihleri ve devletin siyasi gelişimi ile ilgili yeterli veriye ulaşılamamıştır. Eldeki verilerin çoğunluğu Hitit kaynakları, Mısır'da Amarna arşivinde bulunan mektuplar ve Orta Asur belgelerinden edinilmiştir. Mitanni ülkesi sınırları içerisinde bilgi edinilebilen en önemli merkezler olarak Yukarı Habur bölgesindeki Nagar (Tell Brak), krallığın en doğu ucunda bulunan Nuzi (Yorgantepe), Arrapha (Kerkük) ve en batısında yer alan Alalah (Tell Açıana) sayılabilir.¹¹

MÖ 16. yüzyılda kurulduğu öngörülen Mitanni Devleti'nin Doğu Akdeniz kıyılarına egemen olması ve doğudan gelen ticaret yollarının çoğunluğunu denetlemesi hem Mısır'ın hem de Hititlerin bu yöndeki genişleme ya da bölgeyi kontrol etme politikaları için risk oluşturmuştur. Bu nedendir ki Mısır, MÖ 15. ve 14. yüzyıllarda sık sık Suriye içlerine doğru seferler düzenlemiştir. Yine bu nedenden ötürü Mısır'ın 18. Sülale firavunlarından olan II. Amenophis (MÖ 1427-1392), Mitanni kralı Šauštatar (MÖ 1460-1435-?) ile karşı karşıya gelmiştir. Mısır firavunları III. Tutmose (MÖ 1405-1450) ve IV. Tutmose döneminde de (MÖ 1419-1386) Mitanni ülkesinin genişleme ve gelişme politikaları rahatsızlık yaratmaya devam etmiştir. Ancak bu dönemde Mısır-Mitanni çekişmesi, bir dizi hanedan evliliğinin sağladığı diplomatik antlaşmalarla uzlaşma sağlanarak çözümlenmeye çalışılmıştır. Mısır ile Mitanni arasındaki bu diplomatik yakınlaşma, bölgeyle ilgilenen Hititlere karşı güç birliği oluşturma çabası olarak da değerlendirilebilir. Hitit kralı I. Šuppiluliuma (MÖ 1344-1322) ise bu gelişmeler karşısında Kuzey Suriye bölgesinde egemen olan Mitanni üzerindeki baskıyı artırmak için Çukurova bölgesinde hakim Kizzuwatna Devleti ile anlaşarak onu kendi safına çekerek bölgedeki varlığını koruma altına almaya çalışmıştır.¹²

Görüldüğü gibi Mitanni Devleti'nin Hitit İmparatorluğu ve Mısır'ın hakimiyet kurma çabasında oldukları bölgede kurulması siyasi tarihinin de bu

⁸ Şapinuwa, Orta Anadolu'nun kuzeyinde, Çorum ilinin 53 km güneydoğusunda yer alan Ortaköy'de ortaya çıkarılmış, antik bir yerleşim yeridir. Geniş bilgi için bkz: Süel, 2012: 219-236.

⁹ Yıldırım, 2012: 1389. Memiş-Bülbül, 2014:90.

¹⁰ Ünal, 2002: 92.

¹¹ Novák, 2007:389.

¹² Yıldırım, 2012: 1395.

devletlere bağlı olarak gelişmesine neden olmuştur. Dönemin bu iki süper gücüne MÖ 13. yüzyılda Orta Asur Krallığı da eklenmiştir. Mitanni Devleti, 15. yüzyıldan 14. yüzyıl ortalarına kadar bağımsız; 13. yüzyıl ortasına kadar da sırasıyla Hitit ve Orta Asur krallıklarına bağlı olarak varlığını sürdürmüştür.

MÖ 2. binlerin siyasi tarihinde söz sahibi olan tek Hurri siyasi oluşumu Mitanni Devleti değildir. Kizzuwatna ve İšuwa gibi devletler de dönemin siyasi tarihinde önemli roller üstlenmiş Hurri siyasi oluşumları arasındadır. Öyle ki Kizzuwatna Devleti'nin dönemin en güçlü devletlerinden biri olarak bilinen Hitit Devleti ile eşit koşullarda imzaladığı antlaşma metinleri bulunmaktadır.¹³

Yakındoğu coğrafyasında söz sahibi olmak isteyen Mitanni Devleti gerek Hurri nüfusunun çoğunlukta olduğu bölgelerde gerekse devletin bekası için önemli kaynaklara sahip ve stratejik noktalarda bulunan devletlerin hakimiyeti için sürekli bir mücadele içinde bulunmuştur. Bu mücadeleler sonucunda MÖ 2. binde, merkezi Habur bölgesinde olmak üzere, Mukiş, Asur ve Arrapaha krallıkları gibi muhtelif vasal krallıklar üstünde hakimiyet kurmuştur.¹⁴

Fakat Hitit baskısı sonucu zayıflayan Mitanni Devleti, Mitanni egemenliğinde olduğu dönemde bile kendi yöneticileri bulunan, Asur'un bu süreçte çevresini kontrol altına alıp, yeniden siyasal arenada öne çıkmasına engel olamamıştır. Nitekim bu süreç kısa süre sonra Mitanni'nin Asur Devleti tarafından tarih sahnesinden silinmesiyle sonuçlanmıştır. Buna rağmen Hurri ve Mitanni kökenli toplumların bu bölgede oluşturdukları kültür uzun süre varlığını korumuş ve genişleyen Asur Krallığı'nın gelişimine katkıda bulunmuştur.

Hurrilerin konuştuğu dil Sami veya Hint-Avrupa kökenli dillerle akraba değildir. Hurri dili ile akrabalık bağı bulunan tek dilin, MÖ 1. binyılda Doğu Anadolu'da bir devlet kuran, Urartuların dili olduğu görülmüştür. Bu diller günümüzde yalnızca Kuzeydoğu Kafkasya'da konuşulan bazı dillerle benzerlik göstermektedir. Hurrice yazılmış belgelerin çoğunluğu Hattuşa'dan (Boğazköy) çıkarılmıştır. Hititçe ritüel metinlerinde yer alan Hurrice bölümlerin yanı sıra, 1983 yılında Boğazköy'de bulunan Hurrice-Hititçe çift dilli metinler ve Tell el Amarna'da bulunan, MÖ 15. yüzyıl sonu ile 14. yüzyıl başına tarihlenmiş, Mitanni Kralı Tušratta'nın Mısır Kralı III. Amenophis'e gönderdiği mektup da bu dil ve grameri hakkında önemli veriler sağlamıştır.¹⁵

18. yüzyılın sonlarına doğru İran'da, Persapolis'te çivi yazısı¹⁶ ile yazılmış taş tabletlerin bulunması ve söz konusu tabletlerin 1802 yılında George Friedrich Grotefend tarafından okunması sayesinde Mezopotamya ve İran yazıtları okunup anlaşılmaya başlanmıştır.¹⁷ Bu gelişme geçmişte yaşamış

¹³ Bingöl, 2013: 116.

¹⁴ Novák, 2007: 390.

¹⁵ Bryce, 2003: 35.

¹⁶ Çivi yazısı: İnsanlar tanrılar için çalışıyorlardı, o halde kazançlarını da mabedde birleştiriyorlardı. Herkes elde ettiği ürünü tanrının evine, mabede getirip teslim ediyor, rahipler de her vatandaşın teslimatını tabletlere resmediyorlardı. Böylece Sumerler mabed iktisadiyatının zorunluğu ile «Pictographic» yazıyı, resim yazısını icat etmişlerdi. Geniş bilgi için bkz: Kinal, 1973:12-13.

¹⁷ Kılıç, 2009: 128.

kavimler hakkında bilgi edinebilme açısından yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur.

1887 yılında, Orta Mısır'da bulunan Tell el Amarna'da yapılan kazılarda ele geçen ve MÖ 14. yüzyıla ait olduğu belirlenen çivi yazılı kil tabletlerin Mısır firavunlarından III. Amenophis (MÖ 1382-1344) ve IV. Amenophis (MÖ 1350-1334) ile Tutankamon'un (MÖ 1334-1325) diğer Ön Asya devletlerinin kralları ile yazışmalarını içeren belgeler olduğu anlaşılmıştır. Tell el Amarna belgeleri arasında iki mektup bulunmuştur ki, bunlar o güne kadar bilinmeyen bir dilde, fakat yine de çiviyazısı ile yazılmışlardır. Bu belgeleri 1902 yılında inceleyen Norveçli bilim adamı Asurolog Jorgen Alexander Knudtzon, mektupların dilinin bir Hint-Avrupa dili olduğunu dünyaya duyurmuştur.¹⁸

1906 yılına gelindiğinde ise Alman Asurolog Hugo Winckler tarafından Çorum Boğazköy'de başlatılan kazı çalışmalarında yaklaşık 10.400 adet çivi yazılı kil tablet bulunmuştur. Bu tabletlerin dilinin Tell el Amarna'da ele geçen iki ayrı tabletin dili ile aynı olduğu kısa sürede anlaşılmıştır.¹⁹ 1913 yılında Berlin'de bulunan Alman Doğu-Bilimleri Kurumu (Deutsche Orient-Gesellschaft), aslen Çek bilgini olan Asurolog Bedrich Hrozny'yi Winckler'in ölümünden sonra İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne tabletleri incelemesi için göndermiştir. Hrozny 1915'te verdiği bir konferansta, bu dilin Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesi olduğu tezini doğrulamıştır.²⁰ Hititçe'nin çözülmeye başlamasından sonra araştırmalar Boğazköy'de ilk kazılarda bulunmuş olan binlerce tabletin üzerine yoğunlaşmıştır.²¹

Fakat çalışmalar yalnızca Boğazköy ile sınırlı kalmamıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru bambaşka bir coğrafyada yapılan kazılarda ele geçen belgeler üzerinde yapılan filolojik çalışmalar, o döneme kadar varlığından haberdar olunmayan bir toplumun ilk izlerini gün yüzüne çıkarmıştır. Bu eski yerleşim yerinin adı Ninive'dir.²² Ninive'de İngilizler tarafından yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çivi yazılı metinlerde karşılaşılan Sumerce ya da Sami diliyle benzerliği olmayan kelimelerin fark edilmesi Hurri dilinin ve kültürünün varlığını ortaya çıkaran ilk veriler olmuştur. Bu kelimelerin kökeni ve identifikasyonu üzerine ilk zamanlar Franz Delitzch, Archibald Henry Sayce çalışmıştır.²³ Daha sonraki süreçte bu çivi yazılı metinler üzerinde Hugo Winckler, Otto Schreoder, Leopold Messerschmidt, Peter Jensen, Rudolph Ernst Brünnow, Archibald Henri Sayce, Ferdinand Bork, Theophilus Goldridge Pinches, François Thureau Dangin ve Arthur Ugnad da çalışmıştır. Bu çalışmalar sonucu hem Hurriler hem de Subarlar ve bunların dilleri ile ilgili ilk verilere ulaşılmıştır.²⁴ Ancak Hurrilerin asıl keşfi 1887'de bulunan ve Hitit

¹⁸ Koç, 2003: 7.

¹⁹ Gelb, 1973: 5.

²⁰ Koç, 2003: 7.

²¹ Koç, 2003: 7.

²² Ninive, (Kuyuncuk) Irak'ın Ninive ilinde, modern Musul'un güneyine düşen, MÖ.7 binyılda kurulmuş, Asur İmparatorluğu'nun en çok bilinen başkentlerinden biridir. Aynı zamanda bölgedeki en uzun ömürlü yerleşim yeridir. 1845-1851 yılları arasında Austen Henry Layard'ın ortaya çıkardığı yerleşmede, daha sonra Max Mallowan çeşitli kazılar yapmıştır. Geniş bilgi için bkz: Freedman – Myers – Eerdmans, 2000: 966.

²³ Alpman, 1982: 283.

²⁴ Gelb, 1973: 1.

dilinin çözülmesinde de önemli rol oynayan Amarna Arşivi²⁵ sayesinde olmuştur. Bu arşiv bünyesinde ele geçen Mitanni Kralı Tušratta'nın (MÖ 1360-?) III. Amenophis'e (MÖ 1382-1344) yazdığı MÖ 15. yüzyılın sonu ile MÖ 14. yüzyılın başlarına tarihlenen 54 satırlık Hurrice metin, bu dilin çözülmesinde anahtar rolü oynamıştır. Amarna'da ele geçen Mitanni Mektubu'nu²⁶ gönderen Mitanni Kralı Tušratta (MÖ 1360-?) kendisini "*Mitanni Kralı*" ifadesi ile nitelendirdiği için ilk zamanlar bu dile "*Mitannice*" denmiş, ancak 1906'dan itibaren Boğazköy'de bulunmaya başlayan Hititçe-Akadça ve Hurrice metinler sayesinde dilin "*Hurrice*" olduğu anlaşılmıştır.²⁷

Boğazköy'de yapılan kazılar, o zamanlar anlaşılamayan bir dilde yazılmış birtakım kayıtların yanı sıra "Hurri memleketi" ve "Hurri insanları"nın varlığını gösteren Akad Devleti Dönemi'ne ait belgeleri de ortaya çıkarmıştır. Bu belgelerdeki "*Hurri*" ismi ilk olarak "*Harri*" şeklinde okunmuştur. Çünkü HUR işareti "har" olarak da okunabilmektedir. Hitit Kralı Šuppiluliuma (MÖ 1380-1340) ve Mittani Kralı Šattiwaza (?) arasında yapılan bir barış antlaşmasındaki yeminlerde adı geçen bazı tanrıların Hint mitolojisinde de paralellerinin olmasından ötürü, "Harri" ilk başta Aryan ismiyle özdeşleştirilerek "Harrian", "Aryan"ın en eski şekli olarak yorumlanmıştır. Kelimenin doğru telaffuzu, elde inandırıcı bir kanıt olmamasına rağmen, ilk olarak Dietrich Opitz (1925) ve Arthur Ungnad (1924) tarafından önerilmiştir.²⁸ 1915'te Mitanni'nin linguistik değil, politik bir öge olduğu kanıtlandıktan sonra, bu mektuplar ile Tušratta (MÖ 1360-?) belgeleri arasındaki ortak noktaları da keşfeden Ungnad "*Mitanni*" terimi yerine "*Subar*" teriminin kullanılmasını önermiştir.²⁹ Mitanni mektuplarından dolayı bu topluluğa "Mitanni" adı verilmiştir. Mittani Mektubu'nda "*hurwohe*", "*hurrohe*", "Hurri" olarak karşımıza çıkan "*Hurlili*" kelimesi dilsel bir tanım içermesine rağmen, birçok dilbilimci Ungnad'ın tezinin doğruluğunu kabul etmiştir.³⁰ 1915'te Mitanni'nin linguistik değil, politik bir öge olduğu kanıtlandıktan sonra, bu mektuplar ile Tušratta (MÖ 1360-?) belgeleri arasındaki ortak noktaları da keşfeden Ungnad "Mitanni" terimi yerine "Subar" teriminin kullanılmasını önermiştir.³¹ Bu önermeyle birlikte Ungnad ekolü diyebileceğimiz ekol doğmuş, P. Jensen, B. Landsberger, C. J. Gadd, Max von Oppenheim ve M. E. L. Mallowan gibi birçok bilim insanı bu kavim için "Hurri" adı yerine "Subar" adını kullanmayı tercih etmişlerdir.³²

Bu konuda bir diğer ekol ise Speiser ekolü olarak isimlendirilmiş ve E. Chiera, P. Koschaer, B. Hrozny, A. Danging, J. Friedrich ve A. Goetze gibi bilim insanları tarafından söz konusu kavim "Hurri" olarak adlandırılmıştır.³³ Ignace Gelb'in "Hurri" ve "Subar" adlarında iki farklı topluluğun bulunduğu fikrine

²⁵ Tell El-Amarna, Nil Nehri kıyısında kurulmuş, firavunlar dönemine ait eski yerleşim yerlerinden biridir. Geniş bilgi için bkz: Petrie – Sayce – Griffith - Suppurrel, 1974: 2.

²⁶ Şu ana kadar bulunmuş olan 33 Mitanni Mektubu'nun 14'ü Tell Amarna'dan, 6'sı Boğazköy'den, 6'sı Tell Brak'tan, üçü Alalah'ın IV. tabakasından, 2'si Tall Bazi'den, 1'i Umm el Ara'dan ve bir diğeri de Nuzi'den çıkarılmıştır. 13tanesi Akadça 1'i Hurrice olan 14 mektup British Müzesi'nde ve Vorderasiatisches Müzesi'ndedir. Geniş bilgi için bkz: Zenobia 2015:11.

²⁷ Ünal, 1997: 13.

²⁸ Wilhelm, 1989: 2.

²⁹ Gelb, 1973: 9.

³⁰ Wilhelm, 1989: 2.

³¹ Gelb, 1973: 9.

³² Alpman, 1982: 284.

³³ Alpman, 1982: 284.

dayanan önermesi ise üçüncü bir ekolün doğmasına sebep olmuştur.³⁴ Hurri-Subar problemine farklı açılardan yaklaşan üç ekol de önermelerini kanıtlayacak yeterlilikte veriler ortaya koyamamıştır.

Geçmiş toplumların kimliklerinin belirlenmesi noktasında eldeki nadir verilerden biri dil olduğu için linguistik çalışmalar bu noktada büyük önem arz etmektedir. Hurriler üzerindeki filolojik araştırma, Archibald Sayce³⁵ (1890-1900), Peter Jensen³⁶ (1890, 1891, 1899), Rudolph Ernst Brünnow³⁷ (1890), Leopold Messerschmidt³⁸ (1899) ve Ferdinand Bork³⁹ (1909)'un Mittani mektupları üzerindeki çalışmaları ile çok erken yıllardaki anlam birim ve tanımlarının açıklamasıyla başlamıştır.⁴⁰ Hurri filolojisine, 1930'lu yıllarda Nuzi, Ugarit ve Mari'deki metinlerin keşfi ve Hattuşa'daki Hurrice metinlerin yayınlanmasıyla da yeni bir ivme kazandırılmıştır.⁴¹ Bu çalışmalar sonucunda elde edilen veriler doğrultusunda Hurri diliyle ilgili yapılan ilk tespit bu dilin Hint-Avrupa ya da Sami dil grubundan olmadığıdır.⁴² Çünkü Hurrice de tıpkı Hattice gibi aglutine bir dildir, yani peş peşe dizilen soneklerle kelime türetilir, isim ve fiil çekimleri de bu eklerle yapılmıştır.⁴³

Ephrahim Avigdor Speiser'in "Introduction to Hurrian"⁴⁴ adlı çalışmasında bu konudaki değerlendirmesi şu şekilde olmuştur:

"Yakındoğu'da Hurrice ile karşılaştırılan ilk dil Elam dili olmuştur. Ancak bugün gelinen noktada her iki dil arasında bir bağlantının olmadığı kesinleşmiştir. Hitit öncesi Orta Anadolu'da konuşulan Hatti diliyle karşılaştırılmasında ise sondan eklemeli bir dil olan Hurrice'nin, örnekleri de bulunan Hattice ile ortak bir noktasının bulunmadığı kabul edilmiştir.

Son dönemde yapılan araştırmalar Hurrice'nin, Urartuca ile olan bağlarının ortaya konması açısından cesaret verici olmuştur. Sözcük yapım tarzları, söz dizimi, kelime hazinesi gibi kıstaslar bakımından iki dilin yakın bağlantıları olduğu görülmüştür. Modern Kafkas dilleri ile yapılan karşılaştırmalarda da Hurrice ve Kafkas dilleri arasında kesin bir bağlantı kurulamamıştır".⁴⁵

Hurriler-Subarlar⁴⁶ adlı eserinde Ignace J. Gelb ise Hurrilerin diliyle ilgili şu tespitleri yapmıştır:

"Hurrilerin en yakın dil akrabası Urartu dilidir. Bunun dışında, Hurrice'nin başka diller ile ilişkileri konusunda çok fazla bilgi sahibi değiliz, Elam Kassit, Asya ve Yafetik dillere odaklanan teoriler ve varsayımlar ikna edici değildir. Şimdiye kadar Hurri'nin modern Kafkas dillerine olan bağlantısı da doğru bilimsel yöntemlerle kanıtlanmış değildir".⁴⁷

³⁴ Alpman, 1982: 284.

³⁵ Sayce, 1900: 260-274. – 1890: 171-225.

³⁶ Jensen, 1890: 166-208, 1890 – 1891, 34-72, - 1899:173-181.

³⁷ Brünnow, 1890: 209-259.

³⁸ Messerschmidt, 1899.

³⁹ Bork, 1906.

⁴⁰ Wilhelm, 1989: 3.

⁴¹ Wilhelm, 1989: 3.

⁴² Kuiper, 2011: 77.

⁴³ Ünal, 2002: 87.

⁴⁴ Speiser, 1941.

⁴⁵ Speiser, 1941:10.

⁴⁶ Gelb, 1973.

⁴⁷ Gelb, 1973: 91.

Bu ifadelerde de vurgulandığı gibi yapılan filolojik çalışmalar sonucunda Geç Tunç Çağı antik Yakınoğu toplumunun büyük bir bölümünün konuştuğu Hurrice, özellikle günümüz Kuzey Irak, Suriye Bölgesi'nde ve Anadolu'da o dönemde konuşulan Hititçe ve Akadça ile karşılaştırıldığında,⁴⁸ Hurrice'nin yaşayan herhangi bir dille akrabalığının bulunmadığı tespit edilmiştir. Bu noktada Hurrilerin Hint-Avrupa ya da Sami topluluklardan biri olmadığını söylemek mümkündür. Asyenik diller ile olan yakınlığı da göz önüne alındığında Hurri topluluklarının Kafkasya – Asya ya da Anadolu'nun yerli topluluklarından biri olma ihtimalleri değerlendirilmelidir. Bu bağlamda Hurrilerin menşei ile ilgili hipotezler ortaya atılmıştır.

Habur bölgesinin erken tarihi için önemli bir tabir olan “*Subar-Subartu*” problemi hakkında birçok araştırma ve bunlar sonucunda birçok yayın yapılmasına rağmen Subartu halen eski Mezopotamya araştırmalarında önemli bir soru işareti olarak varlığını korumaktadır. Subartu teriminin belirsizliği araştırmacılar için, özellikle 3. binyıl söz konusu olduğunda, önemli bir problemdir.⁴⁹ Eski Doğu tarihi üzerine yaptıkları önemli çalışmalarla tanınan Speiser ve Ungnad bu önemli probleme farklı açılardan yaklaşan iki ekolün öncüleri olmuşlardır.

Speiser'in öne sürdüğü teze göre Hurri-Subar terimleri, genellikle kabul edildiği şekliyle, birbirlerinin yerine kullanılmıyordu, hatta bunlar Speiser'in *Ethnic Movements in The Near East* adlı eserinde vurguladığı gibi, aynı etnik kökenin farklı iki dalı bile değillerdi. Ayrıca Speiser'in teorisine göre Eski Yakınoğu'da bilinmeyen ya da az bilinen her olgu “*Japhetic*”⁵⁰ başlığı, hatta özelde “*Doğu Japheticleri*” başlığı altında incelenmiş, Subarlar Doğu Japheticleri içerisinde etkin bir toplum olarak nitelendirilirken, Hurriler Batı Japheticleri içerisinde değerlendirilerek Hurri toplumu olarak anılmışlardır. Özetleyecek olursak, tabanının içinde Subarları barındıran, Asurlu ve Japhetic unsurların bulunduğu Mezopotamya'ya Samiler sonradan gelmişlerdir. MÖ 2. milenyumda ise Asurlu ve Japheticli olan Subarlar gibi Hurriler de bu bölgede varlık göstermeye başlamıştır. Speiser'a göre bu iki grup arasında benzerlikler bulunsa da Subarların bulunduğu bölgede Hurri nüfusu bulunmamaktaydı.⁵¹ Ayrıca Speiser Subartu'nun, Akadlıların kendilerine nazaran kuzeyde kalan bir bölgeyi tanımlamak için kullandıkları coğrafi bir terim olduğunu öne sürmüş, ırksal ve dilsel özelliklerle ilgili hiçbir şeyin belirtilmediğini iddia etmiştir. Ona göre “*Subar*” etnik terim olarak MÖ 2. milenyumun sonuna kadar kullanılmamıştır. Ayrıca Speiser “su”⁵² kelimelerinin bazılarının net bir şekilde Akad ifadeleri olduğunu eklemiştir. Dolayısıyla, “*Su.Bir*” ifadesinin üstündeki “*Su*” ek notu, kelimelerin “*Subar*” denilen bir dille yazılmadıklarını, sadece Hurrilerin ve Akadların beraber yaşamış olabilecekleri bir bölge olan “*Subartu*” da kullanıldıklarını ima etmektedir. Yine Speiser'a göre, “*Subartu*” teriminin Ashurbanipal döneminde Geç Babil yazarlarının Asur için

⁴⁸ Campbell, 2007: 4.

⁴⁹ Steinkeller, 1998: 78.

⁵⁰ Japhetic: İncil'de İsa'nın üç oğlundan biri olan Japheth'in soyundan gelenlere atıfta bulunan bir terimdir. Geniş bilgi için bkz: Suny, Kennedy 2001: 222.

⁵¹ Gelb, 1973: s. 1.

⁵² “su” ek notu Friedrich Delitzsch tarafından Asur'da bulunan yazıtlarda, Suriye bölgesi için “šu-ba-ri-i, şu-ba-rie, şu-bar-te”, gibi yer ve şahıs isimlerinde tespit edilmiştir, ayrıca “SU. EDİN^{ki}” adında bir yer ismini de tespit ederek, bunu “Su-maš^{ki}” olarak ifade etmiştir.

kullandıkları bir terim olması ve bu kullanımda herhangi bir fark gözetmemiş olmaları “*Subarî*” terimini ortadan kaldırmak için yeterlidir.⁵³ Speiser, Nuzi’den çıkarılmış, kâtiplerin listesini içeren bir belgede geçen “*DUB SAR Hur-ru(m)*” ifadesine dayanarak Nuzilerin kendilerine “*Subarî*” değil “*Hurri*” ismini verdiklerini belirtmiş ve bunu tezini güçlendiren pozitif bir kanıt olarak görmüştür.⁵⁴

Ugnad’ın Hurri-Subar problemi ile ilgili temel tezi ise “*Subarianlar*” Mezopotamya’nın yerli nüfusunu şekillendirmekle kalmayıp, batıya doğru Akdeniz ve Kapadokya yöresindekiler ile doğuya doğru en azından İran sınırındaki dağların olduğu bölge ve Ermenistan toprakları da dahil olmak üzere buralarda yaşadıkları temeline dayanmaktadır. Ayrıca bu bölgelerde yaşayan topluluklara da yön verdiklerini öne sürmüştür. Görüldüğü gibi Ugnad Hint-Avrupalı klasmanına dahil olmayan bu toplumu “*Subarian*” ya da “*Asyatik Subarianlar*” tabirleriyle nitelemeyi tercih etmiştir. Ugnad’a göre Tell Halaf yanık keramiği, keramikten heykelleri, Hitit Hiyeroglif yazısı, Hitit İmparatorluğu bölgesi dışında bulunan Hint-Avrupalı olmayan tüm materyalleri Subarlara atfetmiştir. Elde edilen materyaller arasında bulunan farklılıkları ise Subarları doğu ve batı Subarlar olarak ikiye ayıran farklar olarak okumayı tercih etmiştir. Sonuç olarak batıda Mitanni’den başlayarak ötesine kadar uzanan ve 2. milenyuma karşılık gelen dilbilimsel bulgular Ugnad tarafından “*Subarî*” olarak adlandırılmıştır.⁵⁵

Ugnad kendi terimi olan “*Subarî*”yi savunmuş, Sami zannedilen bazı “*su*” kelimelerinin bile gerçekte Subari olduğunu iddia ederek, Subari terimine karşı oluşturulan argümanların geçersizliğini göstermeye çalışmıştır. Ayrıca etnik anlamda “*Subarî*” Speiser’in iddiasının aksine MÖ 3. milenyumda ortaya çıkmıştır. Ugnad daha sonraki çalışmalarında “*Subartu*”nun Asur ile eşanlamlı kullanılmasını Asur’un Subartu topraklarının varisi olmasıyla açıklamıştır.

Her iki ekolün Hurri-Subar problemi üstünde uzlaştıkları tek nokta bu toplumun Mezopotamya’nın yerli halkı olduğudur.⁵⁶

Bahsi geçen iki ekolün dışında probleme yeni bir yaklaşım getiren Gelb’e göre ise Hurriler ve Subarlar birbirlerinden tamamen farklı iki etnik topluluktur. Subarları en erken dönemlerde Babil’in kuzeyindeki dağlık arazilerde ve bunun dışında Babil’de, Sumer ve Akadlarla yan yana yaşayan bir topluluk olarak değerlendiren Gelb’e göre Hurrilerin MÖ 2. binyılda Subarların yaşadığı bölgeleri işgal etmelerinden dolayı bu iki topluluğun birbirleriyle karıştırılmış olabileceği, oysaki Subarların çok daha erken dönemlerde bahsi geçen bölgelerde yaşadığını Hurrilerin ise Mezopotamya’da tarih sahnesine daha geç çıktıkları tezini savunmuştur. Gelb bu tezine dayanak olarak da Eski Akad Dönemi⁵⁷ ve Hammurabi Dönemlerine⁵⁸

⁵³ Gelb, 1973: 12.

⁵⁴ Gelb, 1973: 13.

⁵⁵ Gelb, 1973: 1.

⁵⁶ Gelb, 1973: 1.

⁵⁷ Eski Akad Dönemi: MÖ. 2725 yılında Sargon önderliğinde, Sami kökenli toplulukların Sumer şehirlerini zaptederek oluşturduğu, siyasal yapının kuruluş aşamasını ifade etmektedir. Geniş Bilgi için bkz: Çağatay, 1957: 3.

tarikhlenen, Tell Brak ve Chagar Bazar'dan elde edilen tabletleri göstermiştir. Bu tabletlere göre Eski Akad Dönemi'nde Hurriler henüz bu coğrafyada yokken Hammurabi Dönemi'nin sonuna doğru Subarlar buralarda etkin bir topluluk olarak bulunmaktadır. Hurrilerin bu merkezlerde varlıklarına ancak Hammurabi Dönemi'nin sonlarında rastlanmıştır.⁵⁹

Friedrich Delitzch, Asur'da bulunan yazıtlarda, Suriye bölgesi için “*šu-ba-ri-i, šu-ba-rie, šu-bar-te*”, gibi yer ve şahıs isimleri bulunduğunu, ayrıca “*SU. EDİN^{KP}*” adında bir yer ismini de tespit ederek, bunu “*Su-maš^{KP}*” olarak ifade ettiğini belirtmiştir. “*Su-maš^{KP}*” teriminin feminen hali olarak *Su-maš-tu*-’yu kullanmış ve bununla “*Subartu*” topraklarını ifade etmiştir. Delitzch “*Su-maš*” ve “*Su-maš-tu*”yu en çok değişime uğrayan terimler olarak nitelendirmiştir. “*Su-ti-um^{KP}*” en sonunda “*Su-tū*” terimiyle değişmiş olduğunu belirttikten sonra “*Su-ti-um^{KP}*”nin Diyala ve Kerkhah nehirleri arasındaki Dicle'nin doğu tarafında olduğunu iddia etmiştir.⁶⁰ Aynı zamanda Delitzch bu yazıtlardaki Sumerce ve Samice olmayan kelimelerdeki seslere dikkat çekerek Elam^{Ki} kelimesinin Elam topraklarını çağrıştırdığı gibi *Su^{Ki}* ya da *SU EDİN^{Ki}* kelimelerindeki “*su*” sesinin “*Su-ti-um*” kelimesinin bir kısaltması olduğunu belirtmiştir.⁶¹

Delitzch'in ortaya attığı “*su*” terimi üzerinde duran başka bilim insanları da olmuştur. Bunlardan Jules Oppert bu terimi Sumerce bir kısaltma olarak ifade ederken, Archibald Henry Sayce, Delitzch'in önermesini reddederek Johann Nepomuk Strassmaier'in “*Su-ri*” ve “*Su-ri-ti*” terimlerini takip etmiştir. Ancak bu okumanın yanlış olduğu daha sonraki çalışmalarda ortaya çıkmıştır. Fakat Sayce “*su*” kelimesi ile başlayan bu kelimelerin “*Vannik dil*” kökeniyle aynı olduğunu ilk defa öne süren kişi de olmuştur. Van Bölgesi'nde genellikle “*su*” başlıklı kelimelerin kullanılmış olması çok yüksek bir ihtimaldir.⁶²

1923'te⁶³ yayınladığı bir çalışmasında Ungnad MÖ 2500-2000 dolaylarında Babil'de yaşayan Subarlı köleler ve tüccarlar olduğunu belirtmiş, bunun yanında Asur İmparatorluğu'nun ilk başkenti Asur'un Ušpia ve Kikia tarafından kurulduğunu ve bunların isimlerinin de Subarca olduğunu öne sürmüştür. Fakat Speiser 1920'li yıllarda bölgede yaptığı kazılarda en eski tabakalara kadar inmiş ve Ušpia ve Kikia'nın Subarlı değil ancak Sumerli olabileceği kanaatine varmıştır.⁶⁴

Piotr Steinkeller “*The Historical Background of Urkeš and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia*”⁶⁵ adlı makalesinde 3. binyılda “*Subartu*” teriminin karşıladığı coğrafyanın nerede bulunduğu, bu terimin yalnızca coğrafi bir mekânı mı karşıladığı yoksa bir topluluğun adı mı olduğu konusunda önemli sorular ortaya atarak bunlara cevap bulmaya çalışmıştır. Ona göre coğrafi olarak “*Subartu*” terimi oldukça eskidir, MÖ 2400'lerde

⁵⁸ Babil Kral Listesi ve Asur zaman aralığından edinilen bilgiye göre Hammurabi'nin iktidara gelişi MÖ. 1862 yılında olmuştur. Babil Birinci Hanedanlığı'nın düşüşünü MÖ. 1666 yılı olarak vermektedir. Geniş bilgi için bkz: Eder, 2009: 214.

⁵⁹ Gelb, 1973: 1.

⁶⁰ Gelb, 1973: 1.

⁶¹ Gelb, 1973: 1.

⁶² Gelb, 1973: 1.

⁶³ Ungnad, 1923.

⁶⁴ Gelb, 1973: 1.

⁶⁵ Steinkeller, 1998.

kayıtlıdır. Bu kayıtlara göre Subartu, Dicle'nin yukarı bölümüyle Babil arasında uzanan bölgeyi, özellikle Habur üçgeni denilen Habur Irmak havzasını ifade etmek için kullanılmıştır.⁶⁶

Gelb, Hurrilerin Subarlarla ilişkili görülmelerinin sebebini 3 ana başlık altında toplamıştır:

1. "SU^{KI} veya SU.BİR^{KI} ya da ina Šū-ba-ri ifadeleri Akad hece tablolarında bazı Hurri kelimeleri ile birlikte bulunur. SU^{KI} veya SU.BİR^{KI} işareti etnik ve dilsel anlamda "Subari" anlamına gelmez, ancak "ina Šu-ba-ri", "Subartu'da" veya "Subarilerin topraklarında" anlamını taşır. Ungnad, bu terimleri doğru tercüme eder, ancak bu şekilde isimlendirilmiş kelimelerin, Subari diline ait değil sadece Subartu'da kullanılmış kelimeler olabileceği olasılığını hesaba katmaz. İnceleme altında olan ifadeleri içeren hece tabloları ve tanrı listeleri Geç Asur Dönemi'nde yazıldığından, yaklaşık aynı dönemde Subartu'da konuşulan Akad lehçelerinde kullanılan kelimeleri içermeleri doğaldır. Gerçekten de hiç şüphe yoktur ki, Subartu'da aslında Hurrice dışında kullanılan diller de mevcuttur.
2. Hurriler, Akadlıların Subartu dediği bölgede yaşamışlardır. Subartu'daki Hurriler tanrı listeleri ve hece tabloları, Hurri'nin Subartu'da tek bir dönemde kullanıldığını göstermektedir. ^aTe-eš-su-up, ^aŠa-uš-ka, ^aAš-tu-u-pi-nu, ^aZi-za-nu, ^aLa-ḫu-ra-til, ^aPa-ar-si ve ^aNa-ú-ar-si Akad hece tablolarında Subartu'ya ayrılmış ilahlar arasındadır. Bunlardan ilk ikisinin Boğazköy ve Nuzi tabletlerinde geçen ve çok tanınan Hurri tanrıları Tešup ve Šawuska olduğu hemen anlaşılmaktadır, ancak üçüncü tanrının Hurri karşılığı kesinlikle yoktur. Dördüncü tanrı Zizānu'nun ise Akad panteonunda yer alması ve isminin Hurri yerine Sami oluşumu içermesi şüpheleri arttırmaktadır. Akad hece tablolarına göre ilah isimleri için geçerli olan bu durum, Subartu'da kullanılan yaygın isimler için daha fazla geçerlilik göstermektedir. Bunun örnekleri arasında sa-ar-me "orman", ḫa-a-ra-li "kapı", na-ma-al-lu(m) "yatak", pi-it-qu "oğul", za-al-ḫu "altın", ḫa-i-a-ni "küçük", e-ne "tanrı", ve birçok bitki ismi yer almaktadır. Bütün bu kelimelerden sadece "tanrı" ve "altın" Tušratta mektubunda Hurri olarak belirlenmiştir. Diğerleri Hurri yazıtlarında görülmemektedir. Bu durum Hurrilerin varlığına işaret etmektedir. Ancak buna dayanarak Hurri ve Subari'nin eşdeğer olduğu varsayımını yapmak yanlış olur. Hurriler ve Subarilerin toprakları Yakındoğu'da geniş alanları kaplamıştır ve belli zamanlarda bu iki grubun insanların, birbirlerinin yaşadığı topraklarda yer değiştirmiş oldukları olasılığı kuvvetlidir. Ancak, yaklaşık aynı döneme denk gelen bu toprakların uzandığı yerleri belirleyebilmemizi sağlayan yeterli kaynaklara sadece 2. mileniyumun ortasından itibaren ulaşılmıştır.
3. III. Ur döneminin bazı şahıs isimleri ve daha sonra Subari olarak adlandırılan kişi isimleri dilbilgisi ve dilsel yapı olarak Hurri dilindedir.⁶⁷

Gelb, Hurriler ile Subarların farklılıklarını gösteren delilleri ise iki başlık altında sunmuştur:

1. "III. Ur Dönemi'ndeki Subari isimlerinin kesinlikle Hurri kökenli olmaması; Hurrilerin Subarilerden ayrı tutulması gerektiğini gösteren en önemli kanıt III. Ur Dönemi isimlerine yönelik yapılan karşılaştırmalı çalışmaya aittir. Öncelikle Akap-šen, Arip-Atal, ḫupitam, Kirip-ulme, Taḫis-šen, Tešup-šelaḫ, Unap-tan gibi tipik isimleri ele alalım ve onları Addabuni, Barbaragi, Bulbat, ḫabrat, ḫušanak, Zubuš, Zurzura gibi isimlerle karşılaştıralım. İlk grubun isimleri yazılarda herhangi bir etnik etiket taşıyor gibi görünmektedir ama çok az Hurrice bilgisi olan birisi bile bu isimleri Hurrice olarak nitelendirebilir. İkinci grubun isimleri yazılarda su^(KI) veya SU.A^(KI) işaretleri ile birlikte; bu isimleri taşıyan insanlara da "Subari" denmektedir. Örneğin Nuzi tabletlerindeki "su" adı taşıyan isimlerin hiçbirinin Hurri kökenli olmadığını onomatolojiyle ilgilenen bir kişi kolaylıkla fark edecektir. İlk gruptaki isimlerin neredeyse tamamı iki öğeden oluşmuşken – Hurri isimlerinde yaygın bir özellik- ikinci grubun isimleri parçalanamaz gözükmektedir. İkinci gruptaki

⁶⁶ Steinkeller, 1998: 76.

⁶⁷ Gelb, 1973: 21.

fark edilebilir tek yapı özelliği, Zuzura ve belki Barbaragi'de gözlenen ikileme olayıdır; ancak bu şekilde bir oluşum Hurri isimleri arasında yoktur. Yine birinci grup öğeleri arasında görülen “ak, ar, şen, un”, gibi kökler kolayca Hurri olarak tanınabilir. İkinci grubun isimleri ise ne Nuzi'den gelen Hurri köklerine ne de başka bir yerden gelen köklere benzemektedir.

2. Fırat ve Dicle'nin Hurri isimlerinin Subari isimlerinden farklı olması; Hurrilerin Subarilerden ayrı tutulması gerektiğinin başka bir kanıtıdır. Dicle Subari dilinde “Aranzū” ya da “Aransuḫ” ismini alırken, Hurri dilinde “Arašših” ya da “Aranziḫ” ismini alır. Fırat'ın ismi Subar dilinde “Uruttu” Hurri dilinde ise “Puranti”dir.⁶⁸

Hurrilerin Subarlar ile birlikte anılmalarının nedenini farklı zaman dilimlerinde aynı coğrafyalarda yaşamalarına bağlayan Gelb'in bu teorisini destekleyen bir diğer kanıt da daha çok Mezopotamya kaynaklarında geçen “Subartu” teriminin 20 kadar Kültepe tabletinde, kumaşların üretim yeri ve şahısların memleketlerini tanımlamak için, s/šuba/irium (Subartulu, Subartu'dan) şeklinde, aidiyet ekiyle geçmesidir. Hurri dilini ifade etmek için ise bir metinde “šubiriattam” ifadesinin kullanıldığı görülmüştür.⁶⁹ Fakat Asur Ticaret Kolonileri Devri'nde Subartu teriminin Mezopotamya'nın hangi bölgesi için kullanıldığı netleşmemiştir. Bunun nedeni MÖ 3. ve 2. binyılda Mezopotamya kaynaklarında iki ayrı bölgenin Subartu adıyla anılmasıdır. Bu durum, binlerce yıllık Mezopotamya tarihi boyunca değişen siyasî dengeler ve etnik yapılar gibi faktörlerle birlikte, bölgelere verilen isimlerin ve coğrafi kapsamlarının da değişmesinden kaynaklanmaktadır. Subartu teriminin, dar ve geniş anlamda olmak üzere, 3. binyılda bile iki farklı bölge için kullanıldığı söylenebilir. Subartu adı siyasî anlamda ilk olarak, MÖ 2400'lerde Lagaş yöneticisi olan Eannatum'un zamanına tarihlendirilmiş belgelerde kaydedilmiştir. Eannatum'un yazıtlarına göre Lagaş şehir devleti Elam, Subartu ve Urua ordularından oluşan bir koalisyona karşı mücadele etmiş ve bunları yenmiştir. Bilindiği üzere Elam ve Urua İran platosunun batısında kurulmuş devletlerdir. Dolayısıyla Subartu, Diyala bölgesinin kuzeyinde, Dicle'nin doğusundan Zagros Dağlarına kadar uzanan bölgeye lokalize edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu bölgenin, sonraki Asur bölgesine karşılık geldiğini ve dolayısıyla Subartu'nun, Asur'un 3. binyıldaki adı olduğunu söylemektedir.⁷⁰ Geniş anlamdaki Subartu terimi ise ilk kez, yaklaşık 2200'lerde, Akad Kralı Naram-Sin'in (MÖ 2254-2218) yazıtlarında kaydedilmiştir. Muhtemelen Naram-Sin'in hâkimiyetinin sonlarına tarihlenen bir belgede, onun egemenliği altındaki bölgelerin Parašhum'a kadar bütün Elam ülkesi ve “Sedir Ormanlarına” kadar bütün Subartu ülkesini kapsadığı kayıtlıdır. Steinkeller'e göre bu ifade, Subartu'nun, doğuda Zagros Dağlarından, batıda Amanos dağlarına kadar uzanan bütün Yukarı Mezopotamya'yı tanımladığını göstermektedir. Subartu terimi, bu tarihten itibaren Eski Babil Devri'nin sonuna kadar her iki bölge için de kullanılmıştır.⁷¹

MÖ 2. binyılın ilk çeyreğinde Yakındoğu'nun sosyal ve siyasî yapısı hakkında bilgiler içeren belgeler barındıran Kültepe-Kaniş'te de Subar teriminin geçtiği belgeler de gün yüzüne çıkarılmıştır. Subartu terimi, 20 kadar Kültepe tabletinde, genellikle kumaşların üretim yerlerinin belirtilmesi

⁶⁸ Gelb, 1973: 15.

⁶⁹ Erol, 2012: 1.

⁷⁰ Erol, 2012: 5.

⁷¹ Erol, 2012: 5.

maksadı ile geçmektedir. Kumaşların üretim yeri olarak geçişiyle ilgili örnekler şunlardır:

“2 (parça) Šubirum cinsi kusitum kumaşı”. (Kt. 97/k 349: 6).

“Subartum cinsi 7 (parça) kaliteli ağır kumaşı Kunulum sana taşıyor”. (91/k 344: 10, 7)

“...ya Subartu ya da Asur cinsi nibrarum kumaşını ya da Akad cinsi kusitum kumaşını ...”. (Prag I, 686: 19).

“1 (parça) Subartu cinsi kumaş, 1 (parça) pukkum kumaşı, 1 (parça) Asur kumaşı”. (Larsen-Moller 1991: 231, 5).⁷²

Subartu'nun, s/šuba/irium (Subartulu, Subartu'dan) şeklinde, aidiyet ekiyle, kişilerin memleket adı olarak geçişleriyle ilgili bazı örnekler de şunlardır:

“Şahit Subartulu Talia”. (RA 59, 20, No. 2: 13).

“1 mina gümüşü faizli (borç) olarak Subartuluya verdim”. (TC III, 170: 1).

“Sana verdiğim Subartulu köleyi sat ve onun parasını baba gönder!”. (Kt. n/k 213: 28).

“Senin için Subartulu bir kadın köle satın alsın”. (CCT III, 25: 35).

“Tableti Šubarca (Hurrice) (bilen) bir katibe ver ki onu okusun” (5 Kt. 91/k 539: 29).

“Hiçbir Asurlu Akadlılara, Amurrululara ya da Subartululara altın satmayacak! Satan kişi yaşamayacak (öldürülecek)!”. (7 Kt. 79/k 101: 18).⁷³

Kt. 92/k 386, 1-345-92 numaralı belgede ise Subartu, ilk kez coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır. Tablet, İliya isimli bir tüccarın, Šu-İštar'a hitaben yazdığı mektuptur. İliya, Aššur-damiq'in tüccar dairesinden aldığı iki eşeğin bedeli olan bakırın ve yine Aššur-damiq'in kendisine borçlu olduğu bir miktar gümüşün ödenmesini istemektedir. Tabletın ön yüz 31. ve 38. satırlarında geçen “Sú-ba-ri-im” ifadesi coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır.⁷⁴

1-2) “Šu-İštar'a söyle! İliya şöyle (söyler): 3-6) Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb 2 siyah eşeği tüccar evinden borç aldı (senet imzaladı) ve ben (onun) kefilim. 7-10) Bir eşeğin fiyatı 1 talent 40 mina sāhirum bakır(dır). İkinci eşeğin fiyatı 12 šeşel gümüştür. 10-11) Teinātum ayı, Šu-Su'en'in senesi. 12-16) Eşekleri aldığından dolayı Buzuwa'nın oğlu Aššur-ṭāb'ı tutup bakırı, gümüşü ve onun faizini ona ödet. 17-19) Ayrıca bana 11 šeşel gümüş borçludur; (onun) şahidi vardır. 20-24) Burada, İphurum'un oğlu Šalim-Aššur ve Uzariya'nın oğlu Aššur-malik Buzuwa'nın yanında durdular ve ben şöyle (söyledim): 25-27) “Niçin beni aldatıyorsun? Gümüş Šu-İštar'ın gümüşüdür. İşte, (kārūmun) küçük-büyük (hükümünü Buzuwa) işitsin”. 28-32) İphurum'un oğlu şöyle (cevap verdi): “Neden gümüş Šu-İštar'ın gümüşü (oluyormuş)? Ben Šu-İštar'ı Subartum'da dava edeceğim”. Ben şöyle (dedim): 33-38) “Šu-İštar sana ne borçlu? Eğer Šu-İštar sana borçlu ise gel, (şahitlerini) hazır bulundur ki iddia ettiğin kadar (gümüşü) al! Ne diye Šu-İštar'ı Subartum'da ikide bir dava edeceksin?”⁷⁵

Yukarıda bahsi geçen belgelerde Subar terimi aidiyet ve yer ismi olarak kullanılmasına rağmen Subar teriminin coğrafi bir alana mı işaret ettiği yoksa varlığından haberdar olunan bir Subar ülkesini mi ifade ettiği konusunda net bir veri bulunmamaktadır. Kültepe tabletleri incelendiğinde Subar-Subarlı

⁷² Erol, 2012: 2.

⁷³ Erol, 2012: 2.

⁷⁴ Erol, 2012: 3.

⁷⁵ Erol, 2012 :4.

ifadelerinin geçtiği belgeler bulunmasına karşın Hurri ya da Hurrili teriminin, en azından şu ana dek okunan tabletlerde, geçmediği gözlemlenmektedir. Bu durum Hurri –Subar eşitliğine ya da bu toplumun Subarlar şeklinde anılmasını öngören teze kanıt olarak gösterilmesi mümkündür. Ancak bunun sebebinin o dönem Anadolu coğrafyasında yaşayan Hurri halkının yaşadıkları bölge ya da dahil oldukları siyasi yapının yani şehir devletinin aidiyet ekiyle anılmış olmaları daha güçlü bir olasılık olmalıdır. Bunun dışında Kültepe’de gün yüzüne çıkarılan belgeler Hurri-Subar problemini aydınlatacak herhangi bir ipucu içermemektedir. Tabletler dışında maddi kalıntılar açısından bu dönem Hurri varlığının kanıtı olarak Hurrilere atfedilen Karaz kültürüne ait kalıntıların, özellikle de portatif ocakların Kültepe’de de kullanılmış olduğunun görülmesi bu toplumun Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Anadolu halklarından önemli bir tanesi olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Eldeki veriler Hurri-Subar problemini çözmek bir yana bahse konu Subar coğrafyasının yerinin tespiti konusunda bile yetersiz kalmaktadır. Bu da Eski Doğu medeniyetinin en önemli toplumlarından biri olan Hurri toplumu ile ilgili konuları Eski Doğu tarihindeki en ihtilafli konuları arasına yerleştirmiştir.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Ungnad ekolünün “*Subar*” adıyla nitelendirdiği, Speiser ekolünün “*Hurri*” olarak isimlendirdiği, Gelb’in ise “*Hurri ve Subar*” olarak iki ayrı topluluk olarak varlıklarını kabul ettiği, şuan eldeki verilerle henüz birbirleriyle olan bağları netleşmeyen bu toplumlar hakkında, yalnızca nasıl isimlendirilecekleri noktasında değil aynı zamanda anavatanları ve yayılım gösterdikleri alanlarla ilgili de tartışmalar sürmekte ve birçok bilim insanı tarafından değişik hipotezler öne sürülmektedir.

Bu doğrultuda Speiser, Hurri toplumunun anayurdunu Anadolu topraklarında Van Gölü ve çevresi olarak belirlemiştir. Wilhelm de Hurrilerin anavatanını Van Gölü’nün güneyindeki dağlık alan olarak göstermiştir. Steinkeller ise “*The Historical Background of Urkeš and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia*” adlı makalesinde Hurrilerin anavatanının Trans-Kafkasya bölgesinde bir yerde, büyük olasılıkla da Ermenistan’da olduğu iddiasında bulunmuştur.

Fakat Warren C. Benedict, “*Urartians and Hurrians*”⁷⁶ adlı makalesinde MÖ 2. binde Hurrilerin kültürel ve politik alanının Van Gölü ve çevresinde bulunduğu iddiasının çelişkili kanıtlara dayandığını söyler.

Konunun uzmanları tarafından Hurrilerin anavatanı ile ilgili hipotezlere bakıldığında çoğunlukla Van Gölü çevresi ve Kafkaslara işaret ettiği görülmüştür. Bu açıdan söz konusu bölgelerin yerli halkına ait olduğu düşünülen Karaz kültürü hakkında bilgi vermek gerekmektedir.

1940 yılında ünlü Rus arkeolog Boris Kuftin, Gürcistan’ın orta kesimindeki bölgede yer alan Trialeti kurganlarında yürüttüğü kazılar esnasında Kafkasya Bölgesi’nde yeni bir kültürün varlığını keşfetmiştir. MÖ 6500’lerde yaşanmış olan Erken Tunç çağları sürecine tarihlendirilen bu kültürün izlerini daha önce İsrail ve Kafkaslar’daki başka kazılarda fark eden bilim adamları olsa da bunu ilk kez tanımlayan kişi Kuftin olmuştur. Kuftin

⁷⁶ Benedict, 1960: 100-104.

bu kültüre Kura ve Aras nehirlerinden hareketle “Kura-Aras Kültürü” adını vermiştir.⁷⁷

Ülkemizde ise bu kültürün izlerine ilki 1942 yılında Doğu Anadolu’da yapılan, o dönemdeki ismi Karaz bugünkü ismi Kahramanlar olan köyün yakınındaki höyükte yapılan kazılarda rastlanmıştır. Karaz Höyük Erzurum’un 16 km. kuzeybatısında, orta büyüklükte bir höyüktür. Bu yerleşim yerinin adı bu kültürün Karaz kültürü olarak anılmasına neden olmuştur⁷⁸. Ancak kültürün yayılım alanının geniş olmasından dolayı farklı ülkelerden araştırmacılar bu kültürün merkezini kendi toprakları üzerinde gösterme eğilimine girmişlerdir. Bundan dolayı kültür Kura-Aras ve Karaz isimleri dışında Erken Trans-Kafkasya Kültürü, Yanık Kültürü, Hirbet Kerak Kültürü, Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı, Bet Yerah, Trans-Kafkasya Eneolitik Kültürü gibi isimlerle de anılmaktadır.⁷⁹

Ülkemizde genel kabul gördüğü haliyle Karaz Kültürü demeyi tercih ettiğimiz kültürün anavatanı bugünkü Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ile Türkiye’nin kuzeydoğusudur. Diasporası yani anavatanı dışında yayıldıkları bölge ise batı İran yaylaları, Türkiye’nin doğusu ve Ürdün vadisidir. Kuzey Kafkasya’nın Maykop Kültürü⁸⁰ ile sınırdadır. Kura Aras dönemi aşağı yukarı MÖ 3500’ü yıllardan MÖ 2500’ü yıllara kadar uzanır.⁸¹

Ülkemiz sınırları içerisinde Karaz Kültürü’nün en eski ve önemli merkezlerini sınırları içerisinde barındıran Erzurum ilimizin prehistoryası ile ilgili çalışmaları İsmail Kılıç Kökten başlatmıştır. Erzurum bölgesinde yapılan kazı çalışmalarına ise Hamit Zübeyir Koşay tarafından yürütülen Karaz kazısı ile başlanmıştır. Karaz kazısı, Temmuz 1942 tarihlerinde bir sondaj ile başlamış, 1944 tarihinde yapılan kazı ile sonuçlanmıştır.⁸²

Karaz kazısını, 1960 yılında yapılan Pulur kazısı ile 1961 yılında yapılan Güzelova kazısı takip etmiştir. Pulur Höyüğü, Erzurum’un yaklaşık 16 km. batısında, Aziziye (Ilıca) ilçesi sınırları içerisinde kalan bugünkü ismi Ömertepe olan köy ile iç içedir.⁸³ Güzelova ise Erzurum ilinin yaklaşık 15 km. kuzey-doğusunda, Dumlu ilçesi sınırları içerisinde kalan bir yerleşkedir. Bu kazılarda elde edilen verilerin sonuçları incelendiğinde buluntuların büyük kısmının İlk Tunç Çağı’nın önemli kültürü olan Karaz Kültürü’ne ait olduğu anlaşılmıştır.⁸⁴ Bölgede Eskiçağ alanında yapılan geniş ve uzun soluklu bilimsel çalışmaları Mahmut Pehlivan başlatmıştır.⁸⁵ Karaz Kültürü hakkında çok önemli bulgular barındıran bir diğer yerleşim Sos Höyük’tür. Sos Höyük Trans-Kafkasya, İran ve Türkiye’nin ana bağlantıları üzerinde Erzurum’da yer

⁷⁷ Işıklı, 2016: 21.

⁷⁸ Işıklı, 2016: 48.

⁷⁹ Ünsal, 2008: 398.

⁸⁰ Maykop Kültürü: MÖ. 3000 - 2400 yılları arasında Kuzey Batı Kafkasya’da günümüz Adıgey Özerk Cumhuriyeti toprakları merkez olmak üzere, batıda Taman Yarımadası, doğuda Dağıstan arasında Maykop-Kurgan Medeniyeti’nin var olduğu görülmektedir. Maykop-Kurgan Medeniyeti, 1897 yılında Rus bilim insanı Nikolay Veselovsky tarafından keşfedilmiştir. Geniş Bilgi İçin bkz: Ivanova, 2007: 8.

⁸¹ Rothman, , 2015: 121.

⁸² Pehlivan, 2013: 389.

⁸³ Işıklı, 2016: 49.

⁸⁴ Pehlivan, 2013: 389.

⁸⁵ Pehlivan, 2013: 389.

alan höyük tipi bir yerleşmedir. Höyük; günümüz Yiğittaşı (Sosköy) Köyü'nün altında; Aras Nehri'nin suladığı Pasinler Ovası'nda bulunmaktadır. Bu höyükteki kazılar 1994-2000 yılları arasında Antonio Sagona başkanlığında yürütülmüştür.⁸⁶ Sos Höyük kazısı ve buna bağlı olarak yürütülen yüzey araştırmaları, Erken Trans-Kafkasya Kültürü'nün Anadolu'daki izlerini daha da netleştirmiştir.⁸⁷

Karaz kültürünün sınırlarının belirlenmesindeki en önemli kriter bu kültür bölgesinde bulunan el yapımı külliyatlardır; siyah açkılı, içi ve dışı iki renkli çanak çömlek formları en sık karşılaşılan türdür. Bu form, kültürün yaşam alanlarında kullanım ve ebat olarak standartlaşmıştır. Fakat dekorasyonda oyma ve uygulama tarzları geniş çapta temelde farklılık gösterebilmiştir⁸⁸. Ayrıca çağdaşı olduğu yerleşmelerde keramikler çömlekçi çarkı kullanılarak üretilmesine rağmen, kültürün keramiği yayıldığı alanlarda el yapımı olma özelliğini korumuştur. Kazılarda mimari yapılar tam olarak ortaya çıkarılamasa da taş temelli, kerpiç duvarlı, dik köşeli tek ya da çift odalı yapıların varlığı bilinmektedir. Karşımıza çıkan bir diğer kültür varlığı özellikle kuzeydoğu Anadolu arkeolojisi için dikkat çeken özenle yapılmış, büyük olasılıkla kutsal amaçlı kullanılan ocaklardır. Ayrıca, kültürün yayıldığı diğer bölgelerde tespit edilen yuvarlak planlı yapılar, kültürün sahiplerinin yaşam biçimlerinden kaynaklanan geleneksel mimari tarzlarıdır.⁸⁹

Kültürün, en önemli yayılım alanı, büyük ihtimalle de merkezi olan Doğu Anadolu topraklarında üç alt bölgede gelişim gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu bölgeler; Kafkaslara yakın olan Erzurum - Kars Platosu, Van Gölü Havzası merkezli Van - Muş Bölgesi ve Kuzey Mezopotamya'nın komşusu olan Yukarı Fırat Elazığ - Malatya Bölgesi'dir.⁹⁰ Bu bölgelerin birbirleriyle ve kültürün yayılım gösterdiği diğer alanlarla olan irtibatı yaşadıkları coğrafyanın mümkün kıldığı ölçüler içerisinde kalmıştır. Doğal yapı gereği doğu ve batı doğrultusunda uzanan yollardan biri de Karadeniz'in art bölgesinden geçmektedir. Sivas bölgesi hem bu bağlantının hem de Malatya bölgesinden Orta Anadolu'ya doğru uzanan yolun ulaştığı bir bölgedir. Sivas merkez, güney ve doğu çevrelerinde (Kangal, Zara, Yıldızeli, Gürün) Karaz Kültürü malzemesine rastlanması kültürün Anadolu içlerinde ulaştığı noktaları göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca bu toplulukların Fırat Nehri'ne yakın kalmayı tercih ettikleri ve Kızılırmak'ın batısına geçemedikleri de gözlemlenmiştir.⁹¹

Hurri kültürünün menşeinin Trans-Kafkasya veya kuzeybatı İran olduğu iddia edilmesine karşılık, Trans-Kafkasya ve kuzeybatı İran'da yapılan kazılarda, bu coğrafyalarda en eski kültür katının Kalkolitik Çağ'a ait olduğu ve Neolitik Çağ'a kadar ulaşmadığı görülmüştür. MÖ 3. binde yoğun olarak yerleşme gören kuzeydoğu Anadolu'da, tarih öncesi kültürlerin ilk aşaması olarak kabul edilen Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik çağlara ait buluntular ve yerleşmeler de vardır. Bu buluntu ve yerleşmelere kuzeydoğu

⁸⁶ Sagona, 2010: 42.

⁸⁷ Meier - Aksoy, 2015: 259.

⁸⁸ Rothman, 2015: 121.

⁸⁹ Ünsal, 2008: 401.

⁹⁰ Işıklı, 2015: 241.

⁹¹ Meier ve Aksoy, 2015: 260.

Anadolu'da Erzurum, Kars ve Bayburt yakınlarında rastlanır. Erzurum'da Paleolitik Çağ'a tarihlenen bazı bulgular elde edilirken, Kars'ta Paleolitik, Mezolitik ve Neolitik çağlara tarihlenen yerleşmeler tespit edilmiştir.⁹²

Kültürün yayılım alanları arasında yer alan Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'nın bugünkü coğrafyasının büyük bir kısmı M. Rothman'ın "marjinal" ortam olarak tanımladığı yerlerdendir. Bu bölgeler aşırı dağlık topografya ve aşırı sert iklim koşulları sebebiyle oluşan erozyon yüzünden yoğun tarımsal üretime uygun değildir. Bu durumdan dolayı yakın tarihte göçebe hayvancılık yapan grupların egemenliği ile beraber Erken Trans-Kafkasya kültürünün göçer bir topluluk olduğu öne sürülmüştür. Ancak bu topluluklara ait yerleşim yerlerinde yerleşik ve yarı yerleşik konutlara dair hatırı sayılır kanıtlar göçebe bir yaşam şeklini ihtimal dışı bırakır.⁹³

Hurriler üzerine çalışmaları bulunan Gernot Wilhelm ve diğer birçok bilim insanı tarafından, Hurrilerin en eski yerleşim yerlerinin Van Gölü'nün güneyindeki dağlık alan olabileceği tezi de Karaz Kültürü'nün asıl sahibinin Hurri toplumu olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Hurriler Güneydoğu Anadolu, kuzey Suriye, kuzey Irak ve batı İran bölgelerinde etkili olmuş bir toplumdur. Bu coğrafi sınır aynı zamanda Karaz keramiklerinin de yayılım alanını oluşturmaktadır.⁹⁴ Gerek yazılı kaynaklardaki şahıs ve yer isimleri gerekse maddi kalıntılar vasıtasıyla Hurrilere ait olduğu belirtilen bu kültürün yayılım alanlarının Hurrilerin yaşadıkları coğrafyalarla birebir örtüştüğü burada bir kez daha görülmüştür.

Kökenleri hakkında yeterli veriye sahip olmasak da yadsınamayacak bir gerçek varsa o da Hurrilerin Eski Doğu medeniyetinin en önemli toplumlarından biri olduğudur ⁹⁵. MÖ 3. binyılın sonlarından itibaren çivi yazılı belgelerde varlıklarına dair izlere rastlanan Hurriler Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, orta Anadolu'nun doğusu, Suriye, Filistin Bölgesi, batı İran, Urmiye Gölü ve Kuzey Irak'a kadar uzanan çok geniş bir coğrafyada kendilerine özgü izler bırakmış ve MÖ 2. binyıl Yakındoğu tarihinde önemli roller oynamış bir toplumdur.⁹⁶

Sonuç

Bugün ulaştığımız medeniyet seviyesinin en önemli mimarları olan Eskiçağ toplumları hakkındaki bilgilerimiz ne yazık ki oldukça kısıtlıdır. Çivi yazılı metinler gün yüzüne çıkarılıp okunmadan önce destanlar, efsaneler, mitoslar ve Eskiçağ Tarihi'nin klasik kaynaklarından biri olan Tevrat'ın sağladığı kısıtlı bilgiler dışında Eskiçağ toplumları hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.

Çivi yazısıyla yazılmış metinlerin ortaya çıkması ve Eski Yakındoğu'nun sistematik bir şekilde arkeolojik açıdan incelenmesi ile beraber o zamana kadar ancak ikinci el kaynaklardan alınan bilgilerle tanınan kültürler

⁹² Ünsal, 2008: 398.

⁹³ Wilkinson, 2005: 113.

⁹⁴ Bingöl, 2013: 116.

⁹⁵ Wilhelm, 1989: V.

⁹⁶ Bingöl, 2013: 116. Memiş, 2017:41.

hakkında daha kapsamlı veriler elde edilmiş, diğer taraftan da hiç adı duyulmamış birçok toplumun varlığı ortaya çıkarılmıştır. 1847’de Ninive’de, 1887’de Amarna’da, 1906’da da Boğazköy’de başlatılan kazılarda ulaşılan yeni verilere kadar “Hurriler” de adı bilinmeyen Eskiçağ toplulukları arasında yer almıştır. Gerek Hurrilerle ilgili çalışmaların azlığı, gerekse Hurri siyasi merkezlerinin henüz bulunamamış olması ve Hurrilerle ilgili arkeolojik malzeme ve metinlerin farklı bölgelerden, değişik zaman periyotlarına ait olarak bulunması, tutarlı bir Hurri tarihi oluşturma yönünde bir engel teşkil ettiği gibi kronoloji ve tarihlendirmede de önemli sorunlar ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla Hurrilere ait birçok kültürel unsur yakın döneme kadar diğer Eskiçağ topluluklarına atfedilmiştir.

Bu sebeplerden olsa gerek Hurrilerin kökeni ve anavatanlarının nerede olabileceği ile ilgili tartışmalar Eskidoğu tarihindeki en ihtilafli konuların başında gelmektedir. 1800’lü yılların sonları itibariyle yapılmaya başlanan Hurri tarihi ile ilgili çalışmaları incelediğimizde Hurrilerle ilgili üzerinde uzlaşı sağlanan konunun Hurrilerin Karaz kültürü ile olan bağları olduğu görülmüştür. Günümüzden 6500 yıl önce yaşanmış olan Erken Tunç Çağı sürecine tarihlendirilen Karaz Kültürü’nün en eski yerleşim yeri olarak Van Gölü ve çevresine işaret edilmektedir. Kültürün merkezinin Trans-Kafkasya ve kuzeybatı İran’da olduğu görüşü ise bu bölgelerde yapılan kazılarda ulaşılan son noktanın, Kalkolitik devri işaret etmesi dolayısıyla geçerliliğini yitirmiştir. Oysaki MÖ 3. binde yoğun olarak yerleşme gören kuzeydoğu Anadolu, tarih öncesi kültürlerin ilk aşaması olarak kabul edilen Paleolitik, Mezolitik/Epipaleolitik ve Neolitik Çağ’a ait buluntular ve yerleşmeler barındırmaktadır. Sonuç olarak bu kültür, günümüz coğrafi terimleri ile ifade edecek olursak, Türkiye’nin kuzeydoğusunda doğup, Türkiye’nin doğusu, batı İran yaylaları Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan ve Ürdün vadisine kadar yayılmıştır. Karaz keramiklerinin yayılım alanı, mimarideki özel yuvarlak yapılar ve Hurrilere özgü olduğu bilinen portatif ocak örnekleri bu kültürü Hurri toplumuna atfetme noktasında sağlam deliller olarak değerlendirilebilir. Bu açıdan değerlendirildiğimizde Hurriler Anadolu’nun yerli halkları arasında anılabilir.

Çalışmamız esnasında karşılaştığımız, Hurrilerle ilgili ihtilafli konulardan bir diğeri de Hurri-Subar problemi olmuştur. Çalışmamız sonucu edindiğimiz verilerde Hurri-Subar problemine dair en eski verilerin III. Ur Dönemi’ne kadar ulaştığı görülmüştür. Bu dönem ve sonrası için mevcut bulunan verilerin Hurri-Subar problemine ışık tutmak bir yana Subar - Subartu - Subartulu ifadelerini bile açıklamakta yetersiz kaldığı görülmüştür. Yani Bahse konu ifadelerin Akadlıların kendilerine nazaran kuzeyde kalan bir bölgeyi tanımlamak için kullandıkları coğrafi bir terim mi yoksa ırksal ve dilsel kanıtlar bırakmış bir topluluğun ifadesi mi olduğunun belirlenmesini Hurri-Subar problemi için bir hareket noktası olarak belirleyerek konuya yaklaştığımızda bu konudaki verilerin çoğunda Subar – Subartu - Subartulu terimlerinin bir topluluğun ifadesinden çok bir coğrafi bölge ifadesiyle ya da aidiyet ekiyle kullanıldığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Hurri ve Subar dili arasında kurulmaya çalışılan bağların da sağlıklı verilere dayanmadığı görülmektedir. İlk tespitlerde Sami ya da Sumer kökenli olmadığı ortaya çıkan Hurrice’nin diğer Eski Doğu dillerine göre daha geç keşfedilmesi ve dolayısıyla

da bu dilin daha geç çözülebilmesi de Hurri kimliğini tartışmalı hale getirmiştir.

Sonuç olarak bu denli kısıtlı verilerle Hurri toplumu ile Subar – Subartu – Subartulu ifadeleri arasındaki ilişkinin net olarak belirlenebilmesi mümkün gözükmemektedir. Eldeki verilere dayanarak yapabileceğimiz en iyi tahmin bile farklı zaman dilimlerinde aynı coğrafyalarda yaşamalarından öteye geçememektedir. Bilinmeyen bir dönemde aynı kökten ayrılmış iki dal olsalar bile bunun tahmin edemediğimiz çok uzun bir süre önce gerçekleştiği açıktır. Ancak yapılacak yeni araştırmalar sonucu elde edilecek bilgiler doğrultusunda bu konuda daha sağlıklı yorum yapmanın mümkün olacağı kanaatindeyim.

KAYNAKÇA

- ALPMAN, A., 1982. “Hurriler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 25, ss. 283-313.
- BALKAN, K., 1957. *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş kralı Waršama'ya Gönderdiği Mektup*, Ankara.
- BARJAMOVIC, G., 2011. A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period, The Carsten Niebuhr Institute Of Ancient Near Eastern Studies University Of Copenhagen 2011 Museum Tusculanum Press.
- BENEDICT, W. C., 1960. “Urartians and Hurrians” *JAOS* 80, s. 100-104.
- BİNGÖL, A., 2013. “Hurrilerin Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6/1, ss.115-133.
- BORK, F., 1906. *Die Mitannisprache, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 14, 1-2. Berlin.
- BRUNNOW, R. E., 1890. “Die Mitani-Sprache”, *Zeitschrift für Assyriologie* 5, ss.209-259.
- BRYCE, T., 2003. *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East (The Royal Correspondence of the Late Bronze Age)*, London and New York.
- CAMPBELL, D. R. M., 2007. “Mood And Modality In Hurrian”, Vol I, (The University Of Chicago, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Chicago, Illinois.
- ÇAĞATAY, N., 1957. *İslam'dan Önce Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara.
- EDER, C., 2009. “Asur Zaman Aralığı ve Önasya'nın Kesin Kronolojisi”, Çev: Atila Türker, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIV, S. I, ss. 195-239.
- EROL H., 2012. “Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu Bölgesi”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52:2, ss. 1-10.
- FREEDMAN, D. N., Allen C. Myers, Eerdmans, 2000. *Dictionary of the Bible*, William. B. Eerdmans Publishing Company, Michigan.
- GELB, I. J., 1973. *Hurrians and Subarians*, The Oriental Institute of The University Of Chicago Press., Studies in Ancient Oriental Civilization, Michigan.
- GÖKÇEK, L. G., 2017. “Kültepe Tabletlerinde Maraş Bölgesi”, Antikçağ 'da Kahraman Maraş Sempozyumu, Maraş, ss.309-318.
- GÜNBAĞI, C., 2012. *Kültepe – Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri.
- HOMAN, Z. S. Homan, 2015. “Mitanni Palaeography: A Brief Look At The Tušratta Letters”, *Journal of the Canadian Centre for Epigraphic Documents*.
- İŞIKLI, M., 2015. “The Development of The Kura Araxes Culture In Eastern Anatolia: Problems, Determinations and Suggestions”, Uluslararası Doğu

- Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can, ss. 241-249.
- IŞIKLI, M., 2016. “Karaz Kültürü’nün Ortaya Çıkış Hikâyesi”, *Academia*, ss. 48-53.
- IVANOVA, M., 2007. “The Chronology of the Maikop Culture in the Northern Caucasus Changing Perspectives”, *AJNES* II, ss. 7-39.
- JENSEN, P., 1890. Vorstudien zur Entzitterung Des Mitanni, *Zeitschrift für Assyriologie* 5, ss. 166-208.
- JENSEN, P., 1891. “Vorstudien zur Entzitterung des Mitanni” II, *Zeitschrift für Assyriologie* 6, ss. 34-72.
- JENSEN, P., 1899. “ Zur Erklärung des Mitanni”, *Zeitschrift für Assyriologie* 14, ss. 173-181.
- KARADUMAN, A. F., 1994. *1956’da Bulunan Çeşitli Kültepe vesikalarından Anadolu’nun Tarihi, İctimai ve İktisadi Meseleleri Hakkında Çıkan Neticeler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara.
- KILIÇ, Y., 2009. “Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı ve Dil Etkileşimi”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.4, , ss.122-150.
- KINAL, F., 1973. “Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi”, Ankara Üniversitesi *Dil Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. VII, S. 12-13, Ankara, ss. 1-17.
- KOÇ, İ., (Ed.), 2003. *Hititler*, ODTÜ Bilim ve Toplum Kitapları Dizisi, Ankara.
- KUIPER, K., 2011. *Mesopotamia: The World’s Earliest Civilization*, Britannica Educational Publishing.
- MEIER, D. Y. - AKSOY, B., 2015. “Doğu Karadeniz’de erken Trans-Kafkasya Kültürü: Ard Bölge Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can , ss. 258-265.
- MEMİŞ, E.-BÜLBÜL, C., 2014. *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa.
- 2017. *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa
- MESSERSCHMIDT, L., 1899. *Mitanni-Studien, Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft* 4/4, Berlin.
- NOVÁK, M., 2007. “Mittani Empire And The Question Of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations”, Originalveröffentlichung in: M. Bietak - E. Czerny (Hg.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the SCIEM 2000 – 2 nd Euro Conference*, Wien 2007, ss. 389-401.

- PEHLİVAN, S., 2013. “Erzurum’un ilkçağ Tarihi Araştırmalarına Bir Bakış”, *History Studies* Volume 5, Issue 2, A Tribute to Prof. Dr. Halil İnalçık, ss. 387-395.
- PETRIE, W. M. F - SAYCE, A. H. – GRIFFITH, F. LI – SUPURREL F. J. C., 1974. *Tell El Amarna*, Methuen & Co..
- ROTHMAN, M. S., 2015. “The Changing Organisation of Kura Araxes Culture”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can, ss.121-131.
- SAGONA, A., 2010 “Sos Höyük: An Ancient Settlement Near Erzurum”, *Geleceğe Armağan: Arkeolojik, Kültürel ve Estetik Yansımaları*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi. Ed. Mehmet Işıklı, Erhat Mutlugün, Mine Artu, Erzurum, ss.42-49.
- SAYCE, A. H., 1900. “The Language of Mitanni” *Zeitschrift für Assyriologie* 5, ss. 260-274.
- SAYCE, A. H.,1890. “The Language of Mitanni” *Proceedings of the Society of Biblical Archaeology* 22, ss. 171-225.
- SPEISER, E. A., 1941. *Introduction to Hurrian*, New Haven: Dows Nies, Published by the American Schools of Oriental Research.
- STEINKELLER, P., 1998. “The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia”, *Urkesh and Hurrians Studies in Honor of Lord Cotsen, Urkesh/Mozan Studies* 3, eds. Georgio Bucellati and Marilyn Kelly Bucellati, BiMes 26 Malibu, Undena Publications, ss. 75-98.
- SUNY, R. G. – KENNEDY, M. D., 2001. (ed.) *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, The University of Michigan Press.
- SÜEL, A., 2012. “Ortaköy-Şapinuwa Arşivinde Yer Alan Hurrice Tabletlerin Belgelenmesi”, *Çorum Kazı ve Araştırma Sonuçları*, C. 2, Çorum, ss. 219-236.
- ÜNAL, A., 2002. *Hititler Devrinde Anadolu* 1, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- ÜNSAL, V., 2008. “MÖ. III. Binde Kuzeydoğu Anadolu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*1/3, ss. 209-224.
- YILDIRIM, E., 2012. “MÖ. II. Binyılda Paylaşılamayan Topraklar, Kuzey Suriye”, *JASSS*, Vol. 5, S.8, s.1385-1406.
- WILHELM, G., 1989. *The Hurrians*, Çev: Jennifer Barnes, Aris &Phillips, England.
- WILKINSON, T. C., 2005. “Alternatif Ekonomiler: Yapısal – Sistemik Bakış Açısıyla Erken Trankafkasya Fenomeni”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu Bildiriler I*, Cambridge Scholar Publishing, Ed. Mehmet Işıklı ve Birol Can, s.112-120.